

НІХТО ще не вигадав приладу для вимірювання коефіцієнта корисної дії літературних творів. А який такий прилад був, то, проконтролювавши ним дію фантастики на читачки уми, з'ясували б, що чимало проєнтів, винаходів, відкриттів задумано і здійснено завдяки тому, що колись уяву і думки тодішніх школярів і студентів збудили Жюль Верн, Герберт Уелс, Олександр Беляєв, що, прочитавши твори Рея Бредбері чи Станіслава Лема, Айзена Азімова чи Івана Ефремова, багато хто став краще розуміти сучасний світ, його проблеми, успіхи й хвороби. Побічним мірилом такої дії є величезна популярність фантастики.

Щоправда, не слід самовтішатись: не чудовими якостями — до них ще ой як далеко! — фантастичних творів викликає ця популярність. Причина її у фантастичності сьогодишнього дня. Космічні польоти, внутріатомна енергія, «розумні» машини, гіперболіди-лазери... Досліди італійського біолога Петруччо — початок реалізації ідеї «гомункулюса»... Атомний реактор на взірєць «філософського каменя» перетворює одні речовини в інші і навіть створює такі, яких немає на Землі: плутоній, наприклад...

Стрімкі й складні процеси відбуваються на Землі: число людей перейшло за три мільярди, а на кінець століття статистики обіцяють шість; багатомільйонні армії вчених і технологів щодалі сильніше розкручують — на рознос! — маховик «технічного прогресу». Зростає складність життя, і разом з нею ускладнюється психіка сучасної людини.

Що ж далі? Камо грядеши, світе?

Ось питання, що цікавлять усіх. Саме вони розвивають у сучасної людини психологічну потребу зазирати за обрій, думкою й уявою вести розвідку прийдешнього. Саме вони визначають попит на фантастику.

ПОПИТ явно переважає можливість — тому нерідко наші журнали й видавництва задовольняють його всякою

всякістю, а звідси **проблема якості** була й лишається проблемою номер один у науковій фантастиці. Протягом останніх десяти років у нашій країні видано немало цікавих і значних творів — саме їм ми завдячуємо становленням радянської наукової фантастики як масового жанру великого громадського звучання. Та поряд з ними під виглядом «фантастики» видавалися й видаються такими ж (якщо не більшими) тиражами одноманітні, недоулігі суперкосмічні романи з міцанським убогим коханнечком, недоумкуваті «міжнародні» детективні бойовики, де автори хвацько розправляються з фантастичними змовами, тощо.

Чи треба доводити, що про-

їх. Проте існує явне прагнення «йти в річці», уникати нерозроблених тем. Приклад у всіх перед очима: нескінченні перепливи космічної теми. Нічого не скажеш, ця тема ефектна й захоплююча, але ж, попри все це, її все-таки не можна вважати найготовнішою для людства.

Існування обох названих проблем значною мірою пояснюється тим, що в нас немає ясних і чітких поглядів на фантастику, немає **загальних критеріїв її оцінки**.

Авторів цих рядків за вісім років роботи в галузі наукової фантастики довелося прочитати не один десяток рецензій на свої книжки: закритих і відкритих, лайливих і схвальних,

міжзоряні подорожі, безсмертя, обласгороджування містечком, проблема «батьків і дітей», проблема «міжзоряного блукача» тощо, — і безпорадне ковзання по верхах, що впливає звідси. І стандарт № 1: Всезнаючий Провидець Професор, без якого, як відомо, фантастична повість — все одно, що весілля без генерала. І сюжетна недовіршеність: метою дій усіх персонажів є дослідження розумної цивілізації на далекій зріці; та от герої повертається звідти, і... повість уся: що там за цивілізація, лишається загадкою.

Недосвідченість проявилась і в намаганні автора відбутись загальними фразами від важливих тем. «Одвічна боротьба

ня». Ці приклади мають велике теоретичне значення. Адже не можна припустити, що В. Тендряков і Г. Гор скалтурили (не такі це письменники). Отже, не змогли. Великий досвід письменників-реалістів не допоміг їм створити щось вартісне у фантастиці. Це краще від усіх міркувань підтверджує, що жанр фантастики має відмінну від реалізму природу і що праця в ньому вимагає дотримання **своїх законів**, застосування **інших прийомів** і — безперечно! — особливого, **специфічного обдаровання**. (А тому, хай не радють халтурники ніхто не ставить на одну дошку з ними В. Тендрякова і Г. Гора — вони «нефантастично» уміють писати).

ГОЛОВНА відмінність фантастики від реалізму: вона описує те, чого не було й немає, але що при «певних допущеннях» (як говорять у науці) може бути. Фантастика починається з мрії, із задуму зробити щось, досягнути чогось. Та переконлива сила задуму — не тільки в тому, «що зробити» (звідки походять лише казки), а й «як зробити». Саме такий конструктивний задум породжує винаходи, проекти, теорії. Звідси: **соціальне коріння** фантастики — у творчій праці, якою нині займають мільйони і яка перетворює світ.

Радіо, ядерна зброя, кібернетичні машини, авіація, електрика і навіть суспільна власність на засоби виробництва — все це також було колись задумами. Реалізація їх, як і багатьох інших, невідомо змінила життя, вплинула на людські взаємини, навіть на людську психіку. **Суспільне завдання** фантастики в тому, щоб прикинути: як зміниться життя від реалізації нових ідей інженерів, учених, політиків, економістів? Які можливості це відкриває перед людством? Як вплине на взаємини, на психіку, на інтелект, на побут? Добре вийде чи логано? Бо основним предметом досліджень у фантастиці, як і в інших жанрах літератури, є людина і людське суспільство.

(Закінчення на 2-й стор.)

Володимир САВЧЕНКО

Є життя на Марсі чи немає життя на Марсі...

НОТАТКИ ПРО НАУКОВУ ФАНТАСТИКУ

блема якості літературного твору дуже важлива? Що дія будь-якого друкованого слова не нейтральна: воно, це слово, або виховує читача, робить його розумнішим, зрілішим, або ж отуплює його? Халтура отуплює. Збитки від неї — не просто витрачені на видання книжок гектари лісу й марно загублена праця.

Та докоряти халтурникові за халтуру, як це в нас тепер заведено, — все одно, що вичитувати комара за те, що він розносить малярю. Халтуру треба просто не друкувати. А от саме тут ланка, від якої залежить публікація даного твору, — редактор, рецензент, видавець, — часто пасує.

Інша важлива проблема фантастики — **тематичне розмаїття** фантастичних творів. Його немає, цього розмаїття. Адже очевидно, що фантастику можна застосувати до будь-яких проблем життя: більше того, вона має величезні можливості в новаторському висвітленні

— та жодного разу не вдалося вловити в них якусь систему поглядів на фантастику. Ну, що ж, «врятування потопляючих — справа рук самих потопляючих», спробуємо пошукати такі критерії. Зазначу тільки, що мова піде про наукову (а не казкову) фантастику. Хоча слід сказати, що відмінність між цими різновидами жанру умовна: коли ми щось пишемо серйозно, не можна не рахуватись з науковими фактами й ідеями.

ПОЧНЕМО з прикладу. В авторів науково-фантастичної повісті «Подорож довжиною в століття» (журн. «Наука и жизнь», Москва, №№ 9—12 за 1963 р.) все викризало самовпевненого новачка. Намагання «проковтнути» набагато більше надпроблем, ніж можна перевертати їх у повісті середнього розміру: трансляція інформації з людського мозку до далеких світів, показ майбутнього суспільства, інтелектуальна нерівність, телепатія,

за людську рівність увінчалася успіхом». «Виховання було розраховане на те, щоб ніхто не лишився осторонь загальнолюдських справ» — от і все, що сказав автор з цих питань. Кваліфікований фантаст про такі речі або говоритиме докладно, або ж — коли немає чого сказати — промовчить.

Мабуть, єдиними гарними місцями в повісті були описи природи й екскурси в минуле — тут відчувались і знання предмета, й літературна обдарованість автора... Автором цієї повісті був відомий прозаїк В. Тендряков.

Зараз чимало письменників-реалістів пробують сили у фантастиці, і число таких прикладів можна збільшити. Взяти б хоча безпорадні опуси колишнього реаліста, нині фантаста Геннадія Гора, які складаються майже цілком з глибокодумних розмірковувань-діалогів, — скажімо, повість «Уєра», опубліковану в збірнику «НФ» видавництва «Знан-

(Закінчення.)

Початок на 1-й стор.)

Через те методи й прийоми реалістичної літератури є художньою основою наукової фантастики. Певна річ, що у фантастики в силу її спрямованості описувати те, чого немає, можливості художньої виразності трохи обмежені. І це — об'єктивно. Фантаст, який змальовує інопланетну цивілізацію, майбутнє або застосування ще не зробленого відкриття, не має запаса тих «живинок», котрі реаліст може черпати з життя. Багато що, звісно, визначають індивідуальні здібності автора, та в цілому — вище природи не стрибнеш; тому у фантастиці так широко й застосовуються публіцистичні описи, так часто вдаються фантасти й до вибухової сили несподіваного й драматичного, — щоб збуджена увага читача сама домалювала фантастичний винахід, небачені лабораторії й світи.

Ось чому дуже важливо використовувати, так би мовити, «логічну основу» фантастичного задуму: методи й прийоми наукового мислення. Їх чимало, таких прийомів. Навряд, чи треба пояснювати, якою близькою до наукової фантастики є гіпотеза. Невід'ємною часткою багатьох творів є **умоглядний експеримент** (прийм, використаний, до речі, Ейнштейном при створенні теорії відносності). Суть цього прийому висловлюється запитанням: а що, коли?.. (Наприклад, що, коли кригу Антарктиди вкрити чорна пилюка? Відповідь: буде всесвітній потоп). Дуже часто фантасти користуються привнесеним з математики прийомом **екстраполяції** — поширенням поміченої в житті тенденції чи закономірності за межі дослідженої галузі й доведенням її до логічного кінця. Неперевершеним майстром такої екстраполяції є Лем.

При розробці фантастичного задуму ні в якому разі не можна нехтувати таким малохудожнім, на перший погляд, прийомом, як **математичний розрахунок**. У фантастиці — літературі задуму, яка за самою суттю

своюю близька до проектування, — це не малохудожній прийом; математика завжди дозволяє помітити ті подробиці, які випадають з уваги при чисто якісному розгляді предмета. Можу сказати, що більшість властивостей фантастичного матеріалу «нейтриду» в повісті «Чорні зірки», як і пов'язаних з цими властивостями «ефектів» і навіть сюжетних ситуацій, були знайдені саме шляхом розрахунку.

Якщо дивитися широко, то

(хоча вони відбуваються й відбуватимуться, доки в світі існують два антагоністичні устрої).

...Інженер-проектувальник перебирає багато варіантів рішення в пошуках найкращого. Та щоб відкинути непридатні, йому треба їх уявити, розрахувати, а іноді й промоделювати. Наукова ж фантастика являє собою саме такий перебір часткових чи загальних варіантів майбутнього. Слід мати на увазі й похмурі варіанти, хоча б для того, щоб їх уникнути. В науковій фанта-

науковій добротності твору, більше того, — наявності в ньому авторських ідей, оригінальних і глибоких думок.

І нарешті, обов'язковим критерієм має бути літературна добротність твору — той принцип життєвої правдоподібності, який свого часу, можливо, грубувало, але точно сформулював основоположник соціалістичного реалізму Максим Горький: «Бреші, але так, щоб я тобі вірив». Логічність сюжету, ясність мова, яскрава індивідуальність

Є життя на Марсі чи немає життя на Марсі...

саме використання цієї «логічної основи», наукової методики надає фантастиці величезні можливості в аналізі й узагальненні найрізноманітніших (соціальних, психологічних, природних) процесів; саме це робить її самостійним, рівноправним з реалізмом, способом відображення й осмислення дійсності.

Часто ми не розуміємо таких особливостей фантастики й прагнемо витлумачити її або як реалістичне відображення дійсності, або як «пророцтво». Це нерозуміння призводить, приміром, до того, що в нашій фантастиці ще й досі панує вже відкинутий іншими жанрами «принцип» благополучення в душі заклику провінційного фотографа: «Посміхніться, знімаю!». Майбутнє — навіть і не таке віддалене — виглядає у фантастичних творах таким сусально-рожевим, що чи не єдиними конфліктами там є неподілене кохання й сутічки з космічними потворами. Це нерозуміння породило й «психологічну пересторогу» щодо таких тем фантастики, як світові соціальні струси

стиці необхідні та ж тверезість і та ж сміливість в осмисленні проблем, що стоять перед нашим суспільством і перед усім людством, як і в самій науці; інакше вона втрачає право називатися науковою.

Які ж критерії можна запропонувати для оцінки науково-фантастичних творів?

Передусім, оскільки фантастика — література задуму, в творі має бути не тільки описова тема, а й **важлива проблема**: кожен задум ґрунтується на наявності проблеми. Проблема за своїм характером може бути найрізноманітнішою: соціальною, моральною, філософською, науково-технічною, та головне — її масштабність і близькість до реальних проблем життя світу. На мій погляд, зовсім не має ні сенсу, ні права на існування та «фантастика втечі», фантастика відволікання умів, яка не допомагає осмислювати дійсність, а веде від неї.

Це не заклик повернутися до мілкотравчатої й приземленої «фантастики завтрашнього дня», ні: в сучасному світі чимало значущих проблем. А фантастика (і від цього нікуди не дінешся) без актуальної в широкому розумінні слова проблеми перетворюється на цікаве читиво, що нічого не дає розумові. Кому, скажіть, будь ласка, потрібна, наприклад, проблема «міжзоряного блукача», що розв'язується в багатьох творах (астронавт, який завдяки відносності часу після сторічних мандрів зберіг молодість, повертається в світ, де всі його родичі й знайомі вже померли, — і йому незатишно...)?

Другою важливою якістю фантастичного твору має бути **розробка проблеми**. Не досить тільки назвати проблему чи, сформулювавши її, в авторській безвихідності розвести руками: не досить і просто сказати, що вона розв'язана (див, вище). Необхідно показати шляхи її розв'язання. А це в свою чергу вимагає високої філософської й

персонажів і природність їхніх вчинків, виразність описів, тобто не дозування фантастичного в реального — все це просто необхідно, без цього твор не спрацює.

Тут слід відзначити, що застосування цього критерію у фантастиці вимагає врахування об'єктивних можливостей жанру, а звідси — точного, вдумливого підходу: щоб, з одного боку, не залишити лазівку для халтури, а з другого — не «зарізати» твору цікавого й потрібного, але недосконалого академічної точки зору. Час уже визнати, що застосування критерію літературних якостей як єдиного (нині це практикуюється часто) не може повністю перепинити шлях сирим і плутаним фантастичним творам — адже стрічається й досить багато виста, але пуста й беззмістовна фантастика-пустощів. Тому найліпше, на мій погляд, для правдивої оцінки і форми, і змісту науково-фантастичного твору застосовувати всі три критерії: проблему, науково-філософську розробку її та літературну добротність.

Я далекий від думки, ніби пропоновані критерії матимуть істотний вплив на роботу літераторів, які працюють у жанрі фантастики: їхня продукція визначається рівнем творчих можливостей і знань автора, — а він у кожного свій. Але якщо ці критерії (не довольні, як намагався показати), візьмуть до уваги редактори й рецензенти, й вони допоможуть їм відрізнити наукову фантастику від підробки під неї, — значить, стаття писалася не даремно.

«Є життя на Марсі чи немає життя на Марсі», — це, зрештою, не так важливо. Літературна праця в будь-якому жанрі, а отже, і в жанрі фантастики, має бути підпорядкована передусім тому, щоб як слід налагодити життя на Землі.

Володимир САВЧЕНКО.